

Olivera Pavićević¹
Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja, Beograd;
Dr Aleksandra Bulatović²
Institut za kriminološka i
sociološka
istraživanja, Beograd

Pregledni članak
UDK 316.323.64:316.75]:141.72
159.923.2:[177:330.342.141
316.324.7:305-055.2
Primljen: 19.01.2018.
DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1801127P>

FEMINISTIČKA KRITIKA KONCEPTA OTPORNOSTI – TRANSFORMACIJA SUBVERZIVNOG U NORMATIVNO

Feminist Criticism of the Concept of Resilience: Transformation of the Subversive into the Normative

APSTRAKT: *Koncept otpornosti je relativno nov teorijski i praktični pristup u društvenim naukama, preuzet iz inženjerskih i sistemskih teorija, a jezgrovito se opisuje kao suočavanje sa izazovima i rizicima. U fokusu kritičke diskusije ovog koncepta su njegova teorijska fluidnost, otežana empirijska proverljivost i ideološka ukorenjenost u neoliberalni globalni kapitalistički poredak. Autorke u radu predstavljaju odnos feminističke kritike prema konceptu otpornosti koja ga sagledava kao teorijsku instancu neoliberalne hegemonije sa temeljima u deregulaciji tržišta. Ideja o svakovrsnoj deregulaciji, koja je tipična za neoliberalizam, legitimizuje otpornost kao koncept koji negira politike identiteta i na njima zasnovane isključenosti. Međutim, u praksi se otpornost pokazuje kao važna strategija za apsorbovanje štete koju proizvode neoliberalna ekonomska i socijalna restrukturacija. Otpornost reciklira štetu koju neoliberalni procesi proizvode i tokom tog procesa se kreiraju novi identitetski okviri i estetika. Zbog toga se rodni status više ne povezuje sa polnim i vidljivim performansima roda, već se pojavljuje kao efekat ili ishod ekonomske i socijalne pozadine. Tako otpornost postaje novi neoliberalni ženski ideal koji omogućava jačanje vitalnosti belog supermačističkog patrijarhata.*

KLJUČNE REČI: otpornost, feminizam, identitet, neoliberalizam, estetika.

ABSTRACT: *The concept of resilience originated in engineering and environmental systems theories. Resilience entered humanities relatively recently as a new theoretical and practical approach to addressing challenges and risks in both macro and micro-communities. The concept of resilience is being criticized for theoretical fluidity behind it, difficulties related to its empirical verification and*

1 oliverapavicevic4@gmail.com

2 abulatovic@sezampro.rs

for being ideologically embedded in the neoliberal framework of global capitalism. Subject of this paper is an overview of a sharper critique of the concept that is coming from feminist perspective. In perspective of feminist criticism, the concept of resilience is perceived as an element of hegemony in neoliberal theory that purports deregulation and in particular market deregulation. While at first glance the concept of resistance denies identity policies and social exclusion deriving from it, in fact it absorbs harm inflicted by neoliberal economic and social restructuring. Resilience allows induced damage to be recycled given that new identity frames and aesthetics become created. Gender status is no longer associated with visible gender manifestation – it rather appears as it is shaped by economic and social background. Resilience becomes new neoliberal female ideal feature that only enhances vitality of white supremacist patriarchy.

KEY WORDS: resilience, feminism, identity, neoliberalism, aesthetics.

Uvod

Otpornost (resilience) se najčešće razume kao sposobnost oporavka putem uspešnog suočavanja sa traumama različite vrste. Jedan od centralnih elemenata otpornosti je sposobnost (individue ili entiteta) „da se prilagodi na stres ili šok i preživi menjajući svoje ne-suštinske osobine, samoobnavljajući se” (Manyena, 2006: 446). Otpornost se u opisanom značenju istražuje u različitim disciplinama, kao što su psihijatrija i psihologija (otpornost kao individualna osobina i otpornost u porodičnim relacijama), sociologija (otpornost u društvenim relacijama), ekologija (otpornost kroz systemske odgovore na prirodne katastrofe), kriminologija (otpornost kao faktor prevencije kriminala i indikator u kontekstu viktimizacije), bezbednost (otpornost kao element za dostizanje političkog cilja). Različite discipline imaju različit predmet proučavanja usled čega se otpornost razmatra sa različitih aspekata, a to uzrokuje različito tumačenje ovog koncepta i različito definisanje njegove suštine.

Trauma i njeni efekti odnose se na različite povrede, međutim, danas razumevanjem traume dominiraju psihološka značenja (Leys, 2000). Potencijalni rizici i traume su ono zbog čega se subjekti (samo) osnažuju razvijajući i individualnu i grupnu otpornost kao sredstvo samoodržanja. Dinamiku koncepta otpornosti čini preživljavanje traume, spremnost na nju i pojačavanje ličnih snaga nakon nje. Koncept otpornosti je važan deo napora koje društvene zajednice čine prilikom suočavanja sa potencijalnom katastrofom. Proces osnaživanja i osposobljavanja građana da se uspešnije nose sa rizicima upućuje na prihvatanje rizika kao društvene datosti i oportunističko upoznavanje sa potencijalnim rizicima. Nastupanje katastrofe je izvan mogućnosti kontrole, ali moguće je njeno prevazilaženje sa stanovišta otpornosti. Na opisan način se nove sfere društva uključuju u koncept otpornosti, pa onda govorimo o otpornim organizacijama i otpornim demokratijama koje nastoje da neguju individualna sredstva otpornosti (Endress, 2015). Socijalna otpornost se definiše kao kapacitet društvenih subjekata (npr. grupa ili zajednica) da pozitivno odgovore na nevolje, odnosno kao kapacitet koji uključuje komponente otpornosti, oporavka i kreativnosti.

Rasprostanjenost koncepta otpornosti u protekle dve dekade inicirala je kritičke osvrte sa različitih teorijskih pozicija (Pavićević, 2016). Jedna od oštrijih kritika potiče iz feminističke kritičke teorije, a odnosi se na dekonstrukciju diskursa otpornosti unutar same feminističke prakse. Ova kritika se prevashodno odnosi na neoliberalni diskurs otpornosti koji je promovisan u okviru takozvanog prokapitalističkog, tzv. *freemarket* ili amerikanizovanog feminizma. U knjizi *Feminizam bez granica* ističe se da su vednosti korporativnog kapitalizma ugrađene u ciljeve ovakvog feminizma (Talapde-Mohanty, 2003). Njegov individualistički karakter, kao i polazna kritika esencijalističkih identitetskih politika faktički dovode do destabilizacije rodniha odnosa koji se proglašavaju irelevantnim i naivnim. Međutim, njihova mobilizacija se odvija prema strateškim ciljevima globalne kapitalističke produkcije. Marina Blagojević upozorava da je razumevanje celine danas možda potrebnije nego ikada, upravo zato što predatorski neoliberalni sistem počiva na principu fragmentacije, suprotstavljanja jednih drugima, te primeni principa „zavadi pa vladaj”, koji do krajnosti zloupotrebljava „politike identiteta” (Blagojević, 2017: 16).

„Feminizam bez granica” priznaje postojanje pluraliteta i demarkacionih linija između nacija, klasa, rasa, seksualnosti, religija, invaliditeta. Ovakva stvarnost traži promene i socijalnu pravdu, bez tišine i isključivanja, razvijajući emancipatorski potencijal u prevazilaženju ovih granica u svakodnevnom životu (Talapde-Mohanty, 2003).

Predmet ovog rada predstavlja povezivanje kritičkih pristupa diskursu otpornosti, izvan i unutar feminističke prakse, sa ciljem da se predstavi globalni i lokalni kontekst koji uslovljava njegovu konstrukciju. Potreba da se koncept otpornosti razume unutar i izvan njegove neoliberalne interpretacije zasniva se na pretpostavci da se u srpskom društvu može raspoznati njegova unutrašnja specifičnost (kontinuitet diskursa otpornosti) i njegova spoljna svojstvenost (neoliberalne postranzicione društvene vrednosti). Posledice ukrštanja unutrašnje i spoljne specifičnosti razmatraju se sa stanovišta društvenih troškova ispoljenih na planu rodniha odnosa (potencijalni porast muškog rodnog nasilja). Dok je u prvom slučaju (otpornost kao samožrtvovanje) reč o konceptu otpornosti zasnovanom na sposobnosti žene da prikrije i preuzme štetu na sebe, u drugom slučaju je reč o njenoj sposobnosti da štetu učini vidljivom i da je prevaziđe. Ovde argumentacija počiva na pretpostavci da promene na ideološkom utemeljenju koncepta otpornosti nisu izmenile njegovu funkciju u održavanju postojećeg stanja i povećale kapacitete za emancipatorske procese u rodnoj sferi. Istraživanje efekata neoliberalnog diskursa otpornosti koji čini deo nove kulturne paradigme polazi od pitanja da li osnažena ženskost (samožrtvujuća, ona koja žrtvuje sebe) kao subjekt samožrtvujućeg matrijarhata prelazi u drugu vrstu osnažene ženskosti, onu koja žrtvuje druge (Blagojević, 1997). U vezi sa ovim pitanjem otvaraju se i pitanja o tome kakve su društvene i rodne posledice tog procesa, da li je novi samoosnaženi ženski subjekt potencijalni akter rodniha transformativnih praksi, na koji način će se održavati balans u narušenim ekonomskim, socijalnim i rodniha relacijama, te da li je on osujećen promenama konstrukta ženske otpornosti.

Kritički pristup ideologiji otpornosti

Neoliberalni kontekst povezuje traumu i otpornost traženjem odgovora na pitanje zašto neki pojedinci, grupe i društva prežive nesreće i različite poremećaje, dok drugi to ne mogu. Novi pojmovni rečnik u kome se ukrštaju trauma, otpornost, rizik i blagostanje zasnovan je na dubljoj istorijskoj transformaciji koja ga je ustanovila (Hall, Lamont, 2013).

Ideološko (neoliberalno) poreklo koncepta otpornosti zasniva se na radikalno individualističkom premeštanju odgovornosti na lični plan koje zahteva od pojedinca prevazilaženje štete izazvane rizicima nestabilnog i neizvesnog ekonomskog i društvenog okruženja. Označavanje pojedinca kao nosioca odgovornosti i traženje rešenja (za nepredvidivi kaos) u privatnoj ili dobrovoljnoj sferi čini da on postaje odgovoran i za prevazilaženje trauma. Ovakav pristup je fokusiran na samo-generišuće kontekste i sposobnosti, a ne na kolektivne poretke na koje pojedinci imaju ograničeni ili nikakav uticaj (Hall, Lamont, 2013). Nedostatak fleksibilnosti ili ranjivost je greška onih koji nisu dobro pripremljeni i nisu sposobni da svoju čvrstinu ispoljavaju kao elastičnost, a ne kao krutost.

Antropološka analiza rizika ističe da je njegov značaj u modernim vremenima ključan u ostvarivanju funkcije održavanja i stabilizacije na gotovo isti način na koji je „opasnost” bila značajna za predmoderna društva (Douglas, Calvez, 1990). Opasnosti, rizik i način na koji im se društvo suprotstavlja predstavljaju društvene proizvode. Kulturne preferencije kao deo društvene organizacije mogu se otkrivati u onoj meri u kojoj se objektivni rizici biraju i transformišu u društvene rizike. U skladu sa ovim moglo bi se zaključiti da ono što predstavlja društveni rizik najpre zavisi od društvene, kulturne i moralne perspektive (Pavićević, 2016). Patnja i trauma, takođe dobijaju ideološko i političko značenje postajući poluga moći i konkurentna prednost u političkom kontekstu. Suštinska svojstva patnje i žrtve postaju manje važna od dobiti i kompenzacije koje se mogu prisvojiti na njihov račun. Samooblikovanje i samoosnaživanje izraženi kroz otpornost stoje kao kontrapunkt riziku i traumi u kreiranju strateških i javnih politika.

Radikalno kritikujući neoliberalni konstrukt otpornosti Mark Neocleous ukazuje da je ideal „otpornosti” zamenio ideal „sigurnosti” i kao struktura individualnog subjektiviteta i kao princip socijalne i nacionalne politike (Neocleous, 2013). Otpornost se pojavljuje kao etički i politički ideal, neka vrsta transformacije iskaza koji je formulisao Friedrich Nietzsche — “ono što me ne ubije učiniće me jačim”, u maksimu: “trebalo bi biti jači” (Neocleous, 2013). Snaga se razume kao fleksibilnost koja je suprotstavljena rigidnosti, a suština poruke je da umesto da se sprečavaju loši događaji treba biti optimalno spreman na izazove. Otpornost kao etički imperativ zahteva da stalna ugroženost prevazilazi pretnje na način koji ne oštećuje lične resurse već dovodi do njihovog rasta i jača ih. Otpornost postaje magična reč i pominje se u kontekstu oružanih snaga, policije, naroda, ljudske i socijalne otpornosti, individualne i otpornosti zajednice, profesionalne otpornosti, regionalne, lokalne, privatne, pa se čak i službeni psi tretiraju prema preporuci o otpornosti (Neocleous, 2013).

Takozvano napuštanje politike deficita koja je insistirala na nedostacima i šteti, kao i mogućnostima njihovog ukidanja, dovelo je do politike otpornosti koja je zasnovana na (samo)prevazilaženju štete. Privlačnost koncepta otpornosti počiva na odbacivanju priznavanja slabosti i krhkosti (Neocleous, 2013). Međutim, kao privlačan konstrukt koji poziva na jačanje i podstiče mogućnost pozitivnih ishoda nakon traumatičnih događaja, otpornost se susreće kako sa antinomijama unutar ideološkog koncepta iz kog je nastala, tako i sa stvarnošću koja osporava njene blagotvorne efekte.

Ranjivost i rizik, kao pojmovi koji potiču iz istog idejnog korpusa, polaze od straha kao stanja koje je ljudima urođeno. Kultura straha je normalizovana kao sila po sebi i u takvim okolnostima strah oblikuje kulturnu perspektivu današnjice smanjujući ljudske kapacitete za pozitivnu viziju budućnosti, a koji predstavljaju osnovni pogon koncepta otpornosti. Javni diskurs rizika i straha dovodi do emocionalnih reakcija javnosti koje smanjuju kapacitete za otpornost, kako na individualnom, tako i na društvenom planu. Neoliberalni diskurs otpornosti traži razrešenje takvog uticaja kulture straha na pojedince i društvene grupe u automatskom sagledavanju pojedinih grupa kao ranjivih i ugroženih (žene, adolescenti, imigranti, ljudi sa invaliditetom itd.). Njihova ranjivost dobija različiti tretman u neoliberalnom diskursu otpornosti, pri čemu se, identitetska politika ne prevazilazi već se dereguliše prema strateškim zahtevima tržišta i ispoljava u politikama koje diferenciraju otporne i neotporne. Na osnovu u ovom tekstu prethodno izložene diskusije, čini se da je ispravno oceniti polazišta i ishode identitetskih politika u neoliberalnom diskursu otpornosti kao marginalizaciju neotpornih. Kultura straha prelazi u kulturu spremnosti imajući sa njom zajednički imenilac u projekciji budućnosti kao katastrofe, ali se kao najznačajni faktor izdvaja sposobnost oporavka od katastrofe. Ova konsolidacija otpornosti tokom trenutne krize ponovo ujedinjuje državu i kapital u politici iščekivanja (Neocleous, 2013). Konsolidacija otpornosti u kriznom periodu povezuje subjektivno i objektivno imajući za cilj da sistemsku, organizacionu i političku otpornost poveže sa ličnom otpornošću. Otpornost postaje lični atribut proistekao iz odnosa između ekonomskog razvoja neoliberalne subjektivnosti i političkog razvoja otpornog građanstva (citizenship). Međutim, u društvenoj stvarnosti institucionalizovane strukture nejednakosti deluju kao kompleksni faktori stavljajući pojedince i grupe u različite pozicije rizika. Kultura individualizma sugerise da su lična odgovornost i kontrola presudni za društvenu poziciju, a predstavlja tehnologiju upravljanja koja ljude u različitim pozicijama izjednačava kroz imperativ da svako treba da bude odgovoran za svoju sudbinu (Hayward, 2002). Paradoks neoliberalne vladavine ispoljava se kao interiorizacija samokontrole u nekontrolisanim spoljnim uslovima. To generiše kategoriju odgovornih građana „u riziku” koji je izvan njihove kontrole i nije direktna posledica individualnog delanja. Usled toga, zahtev za samoregulacijom se transformiše u težnju za svesnim preuzimanjem rizičnog ponašanja (Hayward, 2002). Diskurs otpornosti ispravlja ovu kontradikciju neoliberalnog upravljanja odvrćajući subjekta od rizičnog ponašanja, tačnije razvrstavajući rizična ponašanja kao otporna (normativna) i neotporna (marginalizovana). U tom smislu, subverzivnih ponašanja nema, autokorektivni mehanizmi

prisvajaju kritičke i transformativne potencijale kroz narrative o samopomoći i samoosnaživanju.³

U svetu obeleženom dinamičnim promenama, kompleksnim i neočekivanim događajima, samopomoć i samoosnaživanje izraženi kroz otpornost pojavljuju se kao presudni za opstanak pojedinaca i grupa. Otpornost postaje osnova za subjektivno bavljenje neizvesnošću i nestabilnostima koje generiše savremeni kapitalizam što su dominantne karakteristike savremene države. Recikliranjem štete nastaje resurs koji kapital može da koristi. Mark Neocleous smatra da otpornost kao neoliberalna etika podstiče ljude da spremno prihvate štete koje im nanosi neoliberalni tržišni poredak i ističe da otpornost zapravo prikriva nejednaku raspodelu resursa u suočavanju sa nesrećom (Neocleous, 2013). Recikliranjem svih vrsta odnosa moći koji su inherentni kapitalizmu (klase, rase, patrijarhat), budućnost se određuje u perspektivi katastrofe koja odgovara zahtevima kapitala i države, a to kolonizuje čovekovu imaginaciju podstičući je da otpornost sagledava samo u pozitivnom smislu.

Upućujući na razumevanje protestantske etike i duha kapitalizma koje se uobičajeno vezuje za teorijski doprinos koji je dao Max Weber, Barbara Ehrenreich objašnjava da je disciplina pozitivnog mišljenja zasnovana na neizbežnosti uspeha kao rezultata vere u uspeh i pozitivnog razmišljanja (Ehrenreich, 2009). Ljudima se govori da zaslužuju više i da svoje želje mogu ostvariti ako su spremni da se potrudu. Pozitivno razmišljanje se pozicionira u simbiotskom odnosu sa američkim kapitalizmom koji surove aspekte tržišne ekonomije konfrontira sa optimizmom i pozitivnim razmišljanjem kao načinom da se prevazilaze date okolnosti; neuspeh i propast pripisuje ličnoj nesposobnosti i nedovoljnoj veri u uspeh (Ehrenreich, 2009).

Feministička kritika koncepta otpornosti/kako otpornost funkcioniše u feminizmu

Otpornost kao element neoliberalne kulturne paradigme nudi „pozitivan stav” kao rešenje i reciklira štetu koja nastaje u različitim sferama nejednake raspodele moći. Možda se najjasnija spona između subjektiviteta i društvenih manifestacija reflektuje u ženskom rodnom iskustvu. Porodično nasilje (koje nesrazmerno više pogađa žene) u rodnoj politici otpornosti tumači se kao privatni problem i pitanje emocionalnog menadžmenta. Patrijarhat kao „javni” sistem privilegija se prevodi u „privatnu” borbu. Susret sa ovakvom argumentacijom u literaturi autorke ovog teksta navodi na zaključak da prepleteni procesi seksizma, mizoginije i heteroseksizma ostaju izvan fokusa rodne politike otpornosti kao sastavni delovi društvenog tkiva koji su odgovorni za nasilje na različitim nivoima društvene stvarnosti.

Ženska otpornost traži aktivaciju objekta umesto njegove pasivizacije. Koncept otpornosti nalaže prevazilaženje štete kroz njeno isticanje, a ne putem

3 U studijama sreće o otpornim građanima sugerišu se načini i mehanizmi pomoću kojih oni uspevaju da emocionalno upravljaju ličnim problemima po uzoru na bezbedonosne agende i logiku akumulacije resursa kojom se valja rukovoditi tokom krize.

prikrivanja jer tehnologija moći zahteva vidljivost i nameće kao imperativ prevladavanje koje mora biti vidljivo (James, 2013). Otpornost je novi neoliberalni ženski ideal: žene prevazilaze sve probleme objektivizacije i nasilja koje su ometale njihove prethodnice putem diskursa otpornosti koji krizu pretvara u prednost. Tako se sledi ono što Naomi Klajn naziva kapitalističkom „doktrinom šoka” — podsticanje štete u svrhu prevazilaženja, jer se na taj način generiše višak vrednosti (Klajn, 2009 prema James, 2013).

Promene u poželjnom ženskom subjektivitetu, koji se odnosi na privilegovane ženske ideale, odražavaju se ne samo na otklon od razmišljanja o bezbednosti, već i na otklon od klasičnog belog supermačističkog patrijarhata te iskorak prema multirasnom belom supermačističkom patrijarhatu (James, 2013). Žene se podstiču na samorefleksivnost, a self (samosvest, generalizovano iskustvo o sebi u različitim područjima života i rada) postaje tačka u kojoj se razrešavaju strukturalna i normativna ograničenja. Narativi o samopouzdanju, preduzetničkom duhu, borbenosti i otpornosti nude ženama obećanje da sa adekvatnim stavom mogu biti uključene u niz praksi koje podstiču sposobnost, uspeh, uživanje, prava i socijalnu mobilnost. Cena za to se ne sastoji samo u odricanju od kritike patrijarhata već i u napuštanju starih linija razdvajanja jer nemaju značaj, a ne zato što su razrešene (McRobby, 2009). Samoprihvatanje nakon incidenta čini da balast koju žensko telo i dalje oseća postane sredstvo za transcendenciju — telo više ne sprečava delanje, već pruža resurse čijim korišćenjem je moguće kreirati promene (James, 2013).

Da biste imali nešto za prevazilaženje morate biti oštećeni ili imati traumu. To je način da se seksizam transformiše, te da se šteta i trauma koja sputava pretvara u funkciju. Trauma se ne prevazilazi na kolektivnom nivou, već pojedinačne žene moraju biti „otporne” u suočavanju sa neizbežnim, upornim seksizmom koji postoji kao takav. Samosvest i pozitivna razmišljanja garantuju uspeh, a svaka trauma ili posrtanje na tom putu dovode do osnaživanja. Ukoliko se takav scenario ne ostvari u stvarnom životu, marginalizacija predstavlja adekvatno mesto za neotporne koji se kvalifikuju kao „ljudski otpad”. Ovo nije način da se prevazilazi patrijarhat, već je u pitanju proizvodnja viška vrednosti zahvaljujući njegovom prisustvu koje omogućava pojedinačnim ženama da iskoriste štetu koju im patrijarhat nanosi (James, 2013). Robin James smatra da iako Mark Neocleous s pravom identifikuje otpornost kao opšti fenomen, on je posebno pogodan za „različite” teme kao što su ženskost, kvir, ne-bele žene, onespobljene žene itd. (James, 2013). Subjekti ovih tema, uslovno rečeno, pokazuju nepotpuno uključivanje u multi-rasni supermačistički patrijarhat, homonacionalizam ili neoliberalnu hegemoniju koja razlikuje „nas” od „primitivnih drugih” (na primer, muslimani ili beli pripadnici radničke klase koji imaju reakcionarne političke stavove) (James, 2013).

Chandra Talpade Mohanty diskutuje o belom supermačističkom patrijarhatu (o kome govori i Robin James) kritikujući esencijalističke identitetske politike i hegemonije postmodernog identitetskog skepticizma, posebno ističući da se one ispoljavaju kao profitabilne za multi-rasni supermačistički patrijarhat (Talpade-Mohanty, 2003). Otpornost dereguliše dejstvo rasizma, roditeljstva, seksualizacije,

telesne normalizacije itd, tretirajući ih kao deregulisano tržište. Umesto vezivanja otpornosti za status rase, a zatim i za regulaciju na osnovu rasnog identiteta (na primer, u sistemu u kome vlada aparthejd), rasprostranjenost okvira rase, kao i efekat ili ishod koji su povezani sa njom, sada postaju rezultat ličnih materijalnih okolnosti. Slično ovom, vezivanje rodnog statusa direktno ili vidljivo za seksualne ili vidljive performanse roda, otpornost razobličuje i uokviruje, pa one deluju kao efekat ili ishod osnovnih životnih okolnosti. Zato se čini da status pojedinca deluje kao da je rezultat njenih ili njegovih individualnih izbora, istinske meritokratije u kojoj oni koji su vredni prevladavaju svoju štetu, a lenji i bolesni to odbijaju iako imaju potreban kapacitet.

Robin James temu otpornosti proširuje na kritiku anglocentričkog neoliberalnog feminističkog diskursa otpornosti koji otpornost zapadnih žena često suprotstavlja „krhkosti” žena trećeg sveta, odn. „otpornost” pojedinih afro-američkih žena suprotstavlja kontirnuiranoj krhkosti drugih afro-američkih žena pri tom je koristeći za pojačavanje klasnih razlika među crncima (James, 2013). Minimizujući tradicionalnu dihotomiju devica—kurva, kao priličnu i nepriličnu ženskost, narativ otpornosti i prevazilaženja negativnih iskustava odvaja dobre subjekte koji će „preživeti” i uspeti u svakoj situaciji i koji će postići ravnotežu u okolnostima skraćenog radnog vremena, smanjivanja radnih mesta, zamrzavanja plata, te suočavanja sa starosnim dobom u kome im je potrebna penzija, a oni je nemaju. Takvi „otporni subjekti” će uspeti da se „vrate se u prvobitno stanje” bez obzira na globalnu ekonomsku krizu (James, 2013). „Dobre devojke” su otporne dok su „loše devojke” nedovoljno ženski subjekti, jer su i dalje krhke i traže spas i zaštitu. Ovakva argumentacija upućuje na zaključak da je marginalizacija rezultat neotpornosti.

Negativni stereotipi o ženama bivaju revalorizovani: nezavisnost, žilavost, žestina, u kombinaciji sa odgovarajućim privilegijama na relaciji klasa/pol/rod, nije više maskulinizirajuća, negativna stvar, već je prepoznatljiva i značajna karakteristika nove ženstvenosti. Novi beli multirasni i multikulturalni supermačistički patrijarhat ne zanima toliko ko je neko ili šta mu se događa, već da li taj ljudski kapital, pa makar i kroz štetu i traumu, može da se stavi u funkciju generisanja profita (James, 2013). Novi materijalni i ideološki uslovi deregulisanog tržišta istovremeno deregulišu i identitetske formacije i njihovu vezu sa biološkim ili grupnim pripadnostima. Međutim, u centru ostaju heteropatrijahat, kapitalizam, eurocentrizam, a sve su manji materijalni i ideološki kompromisi sa onima koji nisu u društvenom centru (buržoazija, sposobna i rođena u adekvatnom identitetu). Deregulisani faktori tržišta deluju u svim varijablama, jer otpornost nema koristi od stare binarne podele na crno/bele, muške/ženske, hetero/homo — ne postoji jasna linija koja razgraničava apsolutno od drugog. Otpornost funkcioniše više kao sinusni talas — nijedan subjekt nije potpuno ugrađen u sistem, niti ga ikada napušta, već postoje na nekom delu krivolje sinusnog talasa (James, 2013).

Nestabilnost rodnog identiteta povezana je sa stalnim promenama na tržištu koje više ne zahteva fiksirane identitetske pozicije, jer je daleko isplativije uključiti neke ranije isključene/odbačene grupe (rasne, rodne i seksualne)

u klasu nadmoćnijih. Opisano uključivanje Robin James komentariše kao proces koji dodatno ojačava superpoziciju moćnih pojačavajući zapuštenost najzapostavljenijih i najugnjetavanijih (James, 2013). Globalistički beli patrijarahat privilegovanih reciklira tradicionalno rodnu politiku identiteta (deprivilegovanih i nepriviligovanih) iskorišćavajući štetu koju ona proizvodi u jačanju sopstvene hegemonije, a to bi se moglo opisati kroz svojevrsan doživljaj superironije. Rodno nasilje se identifikuje isključivo u rodno nekorektnim, neadekvatnim i prevaziđenim rodnim praksama marginalizovanih, zaklanjajući posledice delovanja novih oblika patrijarhata (nove muške globalne elite). Krivica za deregulisano nasilje koje se ispoljava kao najteža posledica neoliberalnog ekonomskog i socio-kulturnog poretka pada na teret odbačenih i napuštenih društvenih grupa. Nominalno uključivanje nekih ranije napuštenih grupa (homoseksualci, crnci, osobe sa posebnim potrebama) koristi se za razlikovanje uspešnih otpornih nacija i onih nacija kojima je potrebna bela spasilačka intervencija. U okvirima multi-rasne bele dominacije otpornost „smanjuje boju”, a eksplozivna populacija koja može da prevaziđe svoju rasnu, klasnu, rodnu, seksualnu, imigrantsku, versku oštećenost, na društveno-profitabilan način, približava se društvenom centru u kome su privilegovani, dok se manje izdržljive, nestabilne populacije pomeraju sve dalje iz ovog centra ka periferiji (James, 2013).

Oslobođeni stavovi o polu, seksualnosti i rasi razlikuju otporna društva od primitivnih. Uklonjeni su otvoreni rasistički stavovi, kao i anti-imigrantski i nacionalistički. „Dobri” momci ne pristaju na rasističke stavove, međutim, neoliberalni kapitalizam restrukturira privredu i ostavlja bele radničke, ruralne porodice i neobrazovane belce na cedilu, tako da njihov socio-ekonomski status izgleda kao rezultat pojedinačnih neuspeha, a ne kao rezultat opštih ekonomskih sila. Baš kao što uslovno i instrumentalno uključuje neke obojene ljude u belu supermaciju, neoliberalni kapitalizam na opisani način isključuje siromašne belce iz privilegija na koje su kao belci naviknuti, oduzimajući im tu privilegiju. Slično tome, baš kao što neoliberalni kapitalizam uslovno i instrumentalno uključuje privilegovane žene, LGBT populaciju i osobe sa invaliditetom, on uslovno i instrumentalno isključuje žene u manjinama i osobe sa invaliditetom (James, 2013).

Komodifikacija štete: Od subverzivnog ka normativnom

Kasnih devedesetih godina XX veka, „pobunjenički” devojački pokret se kritički postavio prema socijalnoj nepravdi i seksizmu pri tom se opredeljujući za rekonstrukciju ženskosti kao sredstvo za osvajanje lične i političke slobode. „Devojačka moć” (*girl power*) koja je preuzela čitav niz značenja, simbola i poruka u okviru popularne kulture, a pre svega kroz redefinisane seksualnosti, vrlo brzo je postala sama redefinisana u novoj seksualizaciji, komodifikaciji i u okvirima tržišnog koncepta. Bogate bele devojke postale su nova verzija loših devojaka imitirajući medijske zvezde adolescentnog uzrasta (Aapola i dr., 2005). Osećanje moći i odbijanje devojaka da budu svedene na status objekata motivisano je osnaživanjem u kontekstu društva rizika i opasnosti

koje u njemu vrebaju. Ispostavilo se da odnos žena prema telu kao projektu, umesto predašnjeg odnosa prema telu kao objektu, mnogo više menja konture romantičnih i prijateljskih relacija i stavove o fizičkom izgledu, a mnogo manje njihovu slobodu izražavanja (Brown, 2003). On je usmeren ka novim potrebama žena, koje su u okviru tradicionalnog feminiteta uvek bile okrenute potrebama drugih. Idealni subjekt u epohi kasne moderne je individualiziran, fleksibilan, elastičan, okrenut sebi i samoizgrađen (Hariss, 2004). Međutim, neki subjekti imaju bolje prilike da se samoizgrađuju u odnosu na druge, na primer, muškarci koji su pripadnici privilegovanih klasa. Među ženama, to su heteroseksualne, bele i telesno sposobne žene (Currie i dr., 2009). Međutim, nove prilike za osvajanje moći čine devojke metaforom socijalnih promena, jer mlade devojke simbolizuju nadu novog milenijuma oličenu u nezavisnim naslednicama novog svetskog poretka. „Devojke budućnosti” su u novom neoliberalnom socijalnom i ekonomskom poretku konstruisane kao simbol slobode, ličnog izbora, samounapređenja bez osvrtnja na rodnu i bilo koju drugu nejednakost. To su neoliberalni subjekti *par excellence*. Devojke koje se od ovako uspostavljenih normi razlikuju po osobinama rase, klase, seksualnosti ili telesnom tipu, ostaju nevidljive među popularnim diskursima „devojačke moći”. Nesigurnost, krhkost, neodlučnost ostaju u ranijoj epohi kao deo tradicionalne ženskosti koja nije sposobna da se aktivno realizuje. Danas se od idealno ženskih subjekata traži da jasno i precizno prevaziđu tradicionalnu logiku ženstvenosti, da prevladaju krhkost u koju su bili uronjeni i u koju su verovali (James, 2013). Idealno ženski subjektivitet problematizuje nešto što je po svojoj suštini esencijalno ljudsko, a to je priznanje sopstvenog tela i njegovo formulisanje kao nečega što treba prevazići. Relacija prema ženskom telu je preokrenuta u terapijski narativ koji nije više disciplinska kontrola, već preduzetničko prevazilaženje, tj. otpornost. Idealni ženski subjekt mora da transformiše rodnu štetu i povredu u ljudski kapital čiji se višak vrednosti iskorišćava i završava u „sopstvenoj hegemoniji”. Negativni incident dovodi do traume i patnje koja podstiče zaštitnu formulu i konačno se prevazilazi samosvešću koja predstavlja ključ povratka u stanje čistog psihološkog zdravlja kroz puno prihvatanje nastale štete (Whitefield-Madrano prema James, 2013).

Menjajući značenje telesnog putem pretvaranja krhkosti i osetljivosti u elastičnost i otpornost, diskurs otpornosti je odbacio tradicionalnu ženskost baštineći rezultate buntovničkih ženskih pokreta koji su težili njenom oslobađanju od stega normirane ženske uloge. Subverzivno delanje se definiše kao rizično ponašanje (u okviru pojmovno-kategorijalnog sistema u koji spada koncept otpornosti). Ono se naknadno, manje ili više uspešno, ugrađuje u fetišizirane buntovničke priče koje postaju deo ikonografije industrije zabave. Sadejstvo etike i estetike otpornosti najočiglednije je na planu popularne kulture koja ima velike potencijale da subverzivno prevede u normativno ili da ga marginalizuje i odbaci kao nepopularno.

Diskurs otpornosti reformiše stare buntovničke priče poručujući da ne postoji šansa i mogućnost borbe i transformacije, već samo šansa za manje ili više uspešan opstanak. Neuspeh u ispunjavanju takvih standarda može dovesti do dubokog osećanja neuspeha koji se interiorizuje i stvara nove lične i socijalne

troškove u smislu zdravlja, samopoštovanja i nasilja. Prethodni sistemi moći su ohrabrivani da izbegnu štetu, a neoliberalizam ili multirasni beli supermačistički patrijarhijat nas upućuje da imenujemo, vidimo i prevladamo različite oblike štete (James, 2013). Čini se da se ovakvo stanje može komentarisati u kontekstu zaključka da je sposobnost prevazilaženja gubitaka, naročito kod marginalizovanih zajednica i pojedinaca, nagrađena povećanim ljudskim kapitalom, statusom i drugim oblicima priznanja i nadoknade.

Otpornost je, praktično, tehnika za ulaganje u život. Performans otpornosti povlači granicu između života i smrti, života i neživećeg života, prepoznavanja i poniženja kasnog kapitalizma. Navodni trijumf ženske otpornosti nad patrijahalnim strategijama je trijumf privilegovane klase nad marginalizovanom podklasom čiji se predstavnici pojavljuju kao subjekti koje karakteriše gubitak, šteta i smrt. Ženska otpornost u neoliberalnom kontekstu prevazilazi patrijahalne povrede, dok pri tom nestaje percepcija istinskih poluga društvene nejednakosti. Troškove održavanja takvog stanja plaćaju oni koji podnose najveću štetu.

Odbijanje da se šteta i napetost pretvore u afirmaciju postojećeg stanja zahteva stalno kritičko preispitivanje unutar same feminističke prakse koja mora stalno imati u vidu sopstvene ograničenosti i nedostatke. Zastupanje otpornosti u ostvarivanju feminističkih ciljeva prenebregava činjenicu da je feministička praksa potencijal nesvodiv na neoliberalni diskurs kapitalističke otpornosti. Mogućnosti feminističke prakse su u oštrm kontrastu sa privatizovanom, individualističkom vrlinom otpornosti, jer feministička praksa proizlazi iz višestrukih i nepredvidivih odnosa koji uključuju intersubjektivne saveze, oscilacije između gubitka i transformacije, rodne, rasne i druge relacije prema ljudskim i neljudskim aspektima sveta (Ziarek, 2013: 107). Ideologija oporavka uprkos gubicima i šteti nameće pitanja o tome da li svaka povreda i šteta mogu da se recikliraju i da li svaka opoziciona praksa može biti prihvatljiva u novim mutacijama kapitala. Komentarišući tvrdnju Robin James o favorizovanju melanholije kao jedinom načinu odbijanja da se gubitak pretvori u prednost, Ewa Ziarek ukazuje na činjenicu da kao što fokus na transformativnu praksu može biti apsorbovan primenom koncepta neoliberalne otpornosti, tako i fokusiranje melanholije može biti asimilovano i zaglavljeno u normalizujućem diskursu ranjivosti (Ziarek, 2013).

Nasilni efekti odnosa moći produkuju isključivanje i razaranje i daju slabe mogućnosti za transformaciju isključivanja i štete u feminističkoj umetničkoj i političkoj praksi. Postoji ključna razlika između privatizovane vrline neoliberalne otpornosti i relacionog pristupa feminističkim umetničkim i političkim praksama koje osciliraju između otpora i otpornosti. Nasuprot obećanim ispunjenjima neoliberalne elastičnosti, u savremenoj literaturi rezonuje stav da feminizam mora sebi stalno postavljati pitanje da li je bilo koja intelektualna feministička praksa saučesnik nepravedne rodne, klasne, rasističke podele rada i da li su čak i najnaprednije feminističke teorije obeležene isključivanjem onih koji su sprečeni da u takvim praksama učestvuju zbog siromaštva, nedostatka pristupa obrazovanju, višestrukom štetom imigracionog statusa, belom nadmoćnošću, homofobijom i imperijalizmom (Ziarek, 2013).

Diskurs otpornosti u rodnoj praksi srpskog društva

Analizirajući socijalne promene u poluperiferiji Marina Blagojević objašnjava da su se one odvijale istovremeno, brzo i ambivalentno u nemogućnosti da kreiraju stabilne strukture, pri tom su stvari duboko ostajale nepromenjene jer su na površini društvenog života bile iluzije o promeni, a ne stvarne socijalne promene (Blagojević, 2009). Potraga za identitetom odvija se pod dvostrukim uticajem sadejstva duboko ukorenjenih uticaja patrijahalnih uzora, nacionalnih identiteta i sve radikalnijom egocentričnom individualizacijom.

Proces marketizacije društva po otpočinjanju XXI veka odvijao se u senci nacionalističkog ideološkog projekta i njemu shodnog razumevanja rodnoeg režima. Hijerarhijski rodni dualizam kreiran na višim političkim nivoima inteziviran je kroz paralelnu demokratizaciju potrošnje. Simbolički mehanizmi, ontologija i naturalizacija rodne razlike u kojoj je žena locirana u domaćinstvu i porodičnom radu, podržana je u procesu retradicionalizacije. Međutim, siva ekonomska zona udružena sa ideologijom potrošačke kulture u tranzicionom periodu kreira prostore uspostavljene između legalnog i nelegalnog koji se u percepciji građana legitimišu kao etički prihvatljivi.

Diskurs otpornosti se u srpskom društvu može posmatrati kao sposobnost ekonomskog, socijalnog i mentalnog podnošenja štete koju izaziva kontinuirano višedecenijsko stanje krize. Otpornost se tumači kao sposobnost opstanka i jačanja kroz nevolje – stalno prevazilaženje negativnih aspekata životnih okolnosti, pri čemu se pretpostavke za takvu egzistenciju prihvataju kao neminovnost. Diskurs otpornosti vodi ka snižavanju životnih aspiracija u svrhu preživljavanja, a ovakav odnos prema životu dobija pozitivnu konotaciju „snalažljivosti” i na kraju se percipira kao prihvatljiv, a ne kao iznuden. Na takav način, diskurs otpornosti modeluje smisao otpora i promene, jer trpljenje nanete štete (izazvane surovostima tranzicione redistribucije resursa) dobija status posebnog i pozitivnog kvaliteta koji nema materijalnu, ali uživa simboličku i ideološku nagradu.

Patrijahalni rodni odnosi koji u Srbiji opstaju u neprekidnom kontinuitetu čine rodni aspekt diskursa otpornosti formirajući model ženskosti koji je Marina Blagojević identifikovala i nazvala „samo/žrtvujući mikromatrijarhat” (Blagojević, 1994; 1997). Ovakvo društvo podrazumeva veliku koncentraciju moći žene na mikro nivou, na nivou porodice, koja se uspostavlja visokim stepenom „žrtvovanja” za „bližnje”, odnosno visokim stepenom korišćenja ličnih resursa žena. Odrednica „samo/žrtvujući” podrazumeva da je žena istovremeno i subjekt i objekt vlastitog „žrtvovanja”, jer izvlači posebnu psihološku dobit za svoju „žrtvu” čime kompenzuje nedostatak moći u javnoj sferi (Blagojević, 2012). Osnaženost žene i njena jačina u odnosu na muškarca (materijalno i psihološki zavisnog) kroz dejstvo koncentrovane patrijahalne ideologije disciplinuje žene kroz podsticanje njihove otpornosti kao zahteva da podnesu svoju sve težu poziciju doživljavajući sebe ne kao „žrtve”, već kao „heroine” unutar ideološkog poretka koji kodifikuje „žrtvu” i „žrtvovanje” kao smisao života (Blagojević, 2012)⁴.

4 Ideološko poreklo samožrtvovanja kao načina opstanka može se tražiti u dubokim društveno-istorijskim okolnostima u kome je Srbija razvijala „herojski” diskurs malog naroda koji

Shodno ovoj analizi, može se utvrditi da se diskurs otpornosti u srpskom društvu, generalno, razume kao sredstvo opstanka bez obzira na sredstva (etički aspekt) pri čemu se žrtvovanje žena (rodni aspekt) realizuje preko tradicionalnog patrijahalnog obrasca u kome žena podnosi žrtvu kao herojski čin i time kompenzuje različite aspekte rodne nejednakosti. Ono što se pojavljuje kao remetilac dugotrajnog i uspešnog funkcionisanja ovog ideološkog patrijahalnog modela jeste promena koju je unela nova postranziciona (neoliberalna) ekonomska i kulturna paradigma koja dereguliše pretpostavke čvrsto utemeljenih rodni identiteta kao osnovu njegovog funkcionisanja. U ovom smislu, možemo govoriti o delovanju i sudaru starog i novog koncepta ženske otpornosti i njegovim društvenim posledicama. Ovakav zaključak počiva na pretpostavci da opisana promena može dovesti do rodnog nasilja, jer nova postavka ženske otpornosti narušava rodni balans i ukida privid egalitarnosti koji je samožrtvujući mikromatrijarhat omogućavao. Takođe je važno utvrditi i da li novi pristup ženskoj otpornosti pruža mogućnosti za transformaciju strukture moći ili je reč o prelasku ka sposobnosti za preuzimanje štete (za koju je bio nadležan ženski subjekt-objekt). Transformacija o kojoj je reč usmerena je ka sposobnosti za prevazilaženje štete koja ne osporava pretpostavke rodne eksploatacije već je premešta u domen tržišnog poretka. Osnažena žena (definisano prema neoliberalnom diskursu otpornosti) napušta konstrukt samožrtvovanja i samoosnaženost usmerava ka uspešnijem pozicioniranju u kapitalističkoj produkciji života. Njena otpornost postaje deo neoliberalne agende koja sve identitete isključuje i uključuje prema zahtevima deregulisanog tržišta. Stvarne linije isključivanja rezultiraju izdvajanjem super-privilegovanih elita od ostatka stanovništva kome je namenjena nulta pozicija u raspodeli resursa neophodnih za kompetitivnu trku. Ženska otpornost u otklonu od doskorašnje društvene funkcije (samožrtvovanje za muškarca i porodicu) čini deo novog idealnog konstrukta ženskosti koji je uspešan onoliko koliko je sposoban da se adaptira u okolnostima konfuzije nastale mešanjem starih i novih patrijahalnih poredaka. Samopomoć kao centralna sposobnost oporavka predstavlja zaokret u odnosu na koncept ženske solidarnosti prema oslabljenom muškarcu. Tradicionalni patrijarhalni poredak ostavlja muškarca u značajno oslabljenoj poziciji, dok se ženi nudi koncept samopuzdanog selfa koji u praksi funkcionise najčešće uz pomoć resursa do kojih žena pretežno dolazi prihvatanjem tradicionalnih patrijarhalnih rodni uloga. Kontradiktornosti novonastale rodne prakse (razapetost između starog i novog poretka moći) zamagljuje emancipatorske procese. Pojavljuje se opasnost da se ovi procesi sagledavaju kroz feminističku praksu oblikovanu prema principima slobodnog tržišta, fokusiranu na finansijsku „ravnopravnost” između muškaraca i žena, a ženska otpornost postane način da se prevaziđu povrede nastale kao posledica ostvarivanja vrednosti profita, konkurencije i akumulacije. U procesu naturalizacije kapitalističkih vrednosti „ženski napredak” se vidi kao uspinjanje na korporativnoj i državnoj lestvici

sopstvenim žrtvama dobija status „velikog” naroda. Međutim, tradicionalne patrijarhalni rodni odnosi ženu su stavili u poziciju samožrtvovanja u okolnostima svakodnevnog života, dok se muškarac aktivira samo u okolnostima rata.

(Talapde-Mohanty, 2003). Eva Ziarek ocenjuje da neuvažavanje konteksta u feminističkoj praksi dodatno pooštrava antagonizme između savremenog ideala demokratske slobode i trajne imperijalističke, ekonomske, rasne i rodne dominacije i nasilnom prenošenju društvenih i političkih odnosa (Ziarek, 2013). Nameće se zaključak da važnost razumevanja feminističke kritičke teorije kao radikalne transformacije svakodnevnog života muškaraca i žena nedvosmisleno ukazuje na potrebu stalnog preispitivanja feminističke i društvene prakse. Takođe, kontekst koji je određen onim što čini stvarnost savremenog srpskog društva upućuje na potrebu preispitivanja zloupotreba vidljivih tradicionalnih praksi rodne nejednakosti u sklopu novih rodničkih politika u koje spada i neoliberalna konstrukcija koncepta otpornosti.

Literatura

- Aapola, S., Gonick, M., Harris, A. 2005. *Young Femininity: Girlhood, Power and Social Change*, Hampshire UK: Palgrave MacMillan.
- Blagojević, M. 1994. War and Everyday Life: Deconstruction of Self/Sacrifice. *Sociologija*, 36(4): 469–482.
- Blagojević, M. 1997. *Roditeljstvo i fertilitet –Srbija devedesetih*. Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. 2009. *Knowledge Production in Semiperiphery: A Gender Perspective*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Blagojević, M. 2012. *Žene i muškarci u Srbiji: Šta nam govore brojevi?* Beograd: UN Women. Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena.
- Brown, J. D. 2002. Mass media influences on sexuality. *The Journal of Sex Research*. 39(1): 42–5.
- Currie, D., Kelly, D. M., Pomerantz, S. 2009. *Girl Power: Girls Reinventing Girlhood*. New York: Peter Lang Publishing.
- Douglas, M., Calvez, M. 1990. *The self as risk taker: a cultural theory of contagion in relation to AIDS*. *Social Research*. 38(3): 491–508.
- Ehrenreich, B. 2009. *Bright-sided: How Positive Thinking Is Undermining America*. New York: Metropolitan Books.
- Endress, M. 2015. The Social Constructedness of Resilience. *Social Sciences*. 4(3): 533–545.
- Hall, P., Lamont, M. 2013. *Social Resilience in the Neoliberal Era*. Cambridge University Press.
- Hariss, A. 2004. *Future Girl: Young Women in Twenty-first Century*. London: Routledge.
- Hayward, K. J. 2002. The vilification and pleasures of youthful transgression. U: Muncie, J., Hughes, G., McLaughlin, E., (eds) *Youth Justice: Critical Readings*, London: Open University Press.
- Hughson-Blagojević, M. 2017. *Muškarci u Srbiji: druga strana rodne neravnopravnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

- James, R. 2013. "Look, I Overcame!": *Feminine Subjectivity Resilience & Multi-Racial White Supremacist Patriarchy. Its Her Factory*. www.its-herfactory.com/2013/03/look-i-overcame-feminine-subjectivity-resilience-multi-racial-white-supremacist-patriarchy/.
- James, R. 2015. *Resilience and Melancholy: Pop Music, Feminism, Neoliberalism*. Winchester: Zero Books.
- Klajn, N. 2009. *Doktrina šoka – procvat kapitalizma katastrofe*. Samizdat B92. Beograd.
- Leys, R. 2000. *Trauma: A genealogy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Manyena, S. B. 2006. The concept of resilience revisited. *Disasters*. 30(4): 433–450.
- McRobbie, A. 2009. *The Aftermath of Feminism: Gender, Culture and Social Change*. Sage Publications.
- Neocleous, M. 2013. The Resisting Resilience. *Radical Philosophy*. 178(6).
- Pavićević, O. 2016. Koncept otpornosti u sociologiji. *Sociologija*. 58(3): 432–449.
- Talpade-Mohanty, C. 2003. *Feminism without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Durham&London: Duke. University Press.
- Ziarek, E. 2014. Feminist Aesthetics: Transformative Practice, Neoliberalism, and the Violence of Formalism. *The Journal of Feminist Cultural Studies*. 25(2): 4–25.